

Tako kot javnomnenjska raziskava¹¹ Slovensko javno mnenje 1990/2, je tudi v tem zapisu obravnavana javnomnenjska raziskava izpričala visoko prevladujoče stališče, naj bo predsednik Republike Slovenije izvoljen neposredno (82,9%). Tudi 103. člen nove slovenske ustave določa, da se predsednik republike izvoli na neposrednih, splošnih in tajnih volitvah.¹²

V raziskavi Slovensko javno mnenje 1991/2, enako kot v raziskavi Slovensko javno mnenje 1990/2, smo spraševali¹³, komu naj predvsem odgovarjajo poslanci po svoji izvolitvi. Še bolj narašča delež tistih (od 70,7% v raziskavi SJM 1990/2 do 75,0% v raziskavi SJM 1991/2), ki se zavzemajo za to, naj poslanci odgovarjajo volilcem, ki so jih volili. Upada pa delež tistih, ki menijo, naj poslanci odgovarjajo svoji stranki (od 12,6% v raziskavi SJM 1990/2 na 10,2% v raziskavi SJM 1991/2). Sklep, da ima slovenska javnost politiko za javno zadevo samih državljanov, ne pa za izključno domeno političnih strank, dobiva tako dodatno empirično potrditev.

¹¹ Markič, Boštjan: Zaznave Slovencev ob političnem sistemu, Teorija in praksa, št. 3-4/91, str. 387.

¹² Ustava Republike Slovenije, izdala Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, člen 103, str. XL.

¹³ Markič, Boštjan: Zaznave Slovencev ob političnem sistemu, Teorija in praksa, št. 3-4/91, str. 392.

NIKO TOŠ*

Volilci in politične stranke

Družboslovno raziskovanje in obravnavanje fenomena političnih strank in strankarskega opredeljevanja oz. volitev kot njihovega meritornega in produktivnega izraza postaja tudi na Slovenskem smiselno znanstveno početje. Sociologija političnih strank in elektoralna sociologija sta si namreč izbrili predmet in mesto v empiričnih raziskavah in njihovem teoretičnem osmišljanju.

Razmerje med volilci in strankami lahko označimo kot simbiotično, kot razmerje medsebojnega učinkovanja obeh skupin. V razmerah demokratične družbe tako politične stranke kot volilce označuje njihova relativna (ne-)stabilnost oziroma (ne)spremenljivost, njihova (ne-)strukturiranost in (ne)determiniranost. Vse dosedanje obravnave fenomena političnih strank in volilnega opredeljevanja temelje na opazovanju etabliranih demokratičnih sistemov, v zadnjem času pa deloma zajamejo tudi aktualno preobražanje latinskoameriških diktatur v smeri demokracije. Te obravnave pa v glavnem še ne zajamejo družb na prehodu realsocialističnih enopartijskih držav v smeri evropske demokratične izkušnje. Ti družbeni preobrat raziskovalno (še) niso dovolj zajeti in niso teoretično ovrednoteni. Raziskava, ki smo jo opravili konec leta 1991, je droben prispevek k pojasnjevanju okoliščin, kakršne so nastale s preobratom v razmerah slovenske družbe. Tako smo raziskovali potek strankarske identifikacije volilnega telesa v Sloveniji in si s tem odprli vpogled v oblikovanje razmerja med političnimi strankami in volilci. V raziskavi smo npr. ugotavljali seznanjenost ljudi s parlamentarnimi strankami in njihovo

* Dr. Niko Toš, doktor socioloških ved, predstojnik Centra za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij pri Fakulteti za družbene vede v Ljubljani.

vo razpoznavnost; ugotavljali smo ravnanje volilcev ob prvih demokratičnih volitvah (april 1990); raziskovali smo percepcijo bližine oz. oddaljenosti posameznih strank, njihove levo-desne usmerjenosti ter volilčevo identifikacijo s posameznimi strankami (z napovedovanjem volilnega ravnanja) in podobno. Seveda pa smo raziskovali tudi volilca, ne le skozi njegov odnos do političnih strank, temveč kot posameznika, v socialnem okolju, skupinah, z vidika doseganja njegovih posameznih socialnih položajev oz. vlog in še posebej z vidika njegovih stališč, vrednot, verovanj, interesov, potreb itd. V nadaljevanju tega sestavka bomo prikazali nekaj rezultatov doslej opravljenih obdelav in analiz. Preden se lotimo prikaza lastnih rezultatov, pa bomo problem razmerja med volilci in političnimi strankami skicirali na teoretski ravni, in sicer v obsegu doslej dostopne literature. Pri tem se bomo oprli predvsem na dve aktualni knjigi Richarda Roseja in Iana Mc Allisterja, in sicer: »*Voters Begin to Choose*«, Sage Publications, 1986, in »*The Loyalties of Voters*«, Sage Publications, 1990.

Volilci in politične stranke – teoretični vidiki

V tem okviru se bomo omejili na prikaz pomena stabilnosti oz. nestabilnosti volilcev oz. strank v volilni tekmi (shema 1) oz. na prikaz osnovnih modelov volilnega tekmovanja glede na determiniranost volilcev in strukturiranost strankarskega polja (shema 2).

1. *Stabilnost oz. nestabilnost.* V temelju zahodnih parlamentarnih sistemov sta vgrajeni negotovost in nestabilnost. Takí sistemi pa vključujejo tudi regulativne mehanizme, ki omogočajo normalno zakonodajno delovanje in vladanje. Nestabilnost, ki se izrazi v porušitvi razmerij, pomeni točko prenosa oblasti iz rok ene v roke druge skupine politične elite. Teorija s področja politične oz. posebej elektoralne sociologije se s pojavom stabilnosti parlamentarnih sistemov dosti ukvarja, pri čemer pa je seveda empirična opora tega raziskovanja v razvidnih in razvitih parlamentarnih oz. strankarskih sistemih. V tem kontekstu je obravnavana predvsem destabilizacija, do katere pride s kreacijo nove politične stranke; nastanek nove politične stranke destabilizira partijski sistem in ustvari pritisk na etabrirane stranke (Rose, Mc Allister, 1990). Tak destabilizacijski pritisk lahko nastane celo v primeru, če novo nastala stranka pridobi le neznamen delež celotnega volilnega telesa. To npr. lepo ilustrira prestop nemških liberalcev (FPD) iz levosredinske v desnosredinsko koalicijo. Bistvo elektoralne tekme v utrjenih parlamentarnih sistemih je, da le-ta poteka trajno in hkrati periodično, skladno z obdobji (mandatnimi) obnavljanja parlamenta. Kontinuiteta v delovanju oblasti od enih do drugih volitev je v glavnem interpretirana kot izraz zadovoljstva ljudi, volilcev, s funkcioniranjem strankarskega sistema in kot izkaz legitimnosti reprezentativne oblasti. Lipset (1960) in vrsta drugih analitikov političnih procesov pa opozarjajo na moteče, včasih celo destruktivno učinkovanje dramatičnih premikov v volilnem telesu oz. pojavljanja novih strank z ekstremnimi programi v političnem sistemu.

Shema 1: Stabilnost oz. nestabilnost skupin (volilci, stranke) v volilni tekmi

VOLILCI		STRANKE
– stabilni	– stabilne	– nestabilne
	popolna stabilnost	smiselne spremembe
– nestabilni	– prerazporejanje	– popolna nestabilnost
	volilcev	(nerazvrstljivost)

(Vir: Rose, Mc Allister, 1990)

Nestabilnost oz. negotovost predpostavlja torej to spremembo. Sprememba je torej zaželena. Izraža se skozi nastajanje novih oz. preoblikovanje obstoječih strank oz. skozi prerazporejanje volilcev v strankarskem prostoru – in torej tudi s potrjevanjem, pridobivanjem ali izgubo oblasti. Ti procesi potekajo v bipolarnih strankarskih sistemih s prenosom oblasti z ene na drugo stranko – v sistemih s tremi ali več strankami pa se izražajo skozi preoblikovanje vladajočih koalicij. Obravnavo stabilnosti oz. nestabilnosti v elektoralni tekmi v razmerju med volilci in strankami ilustrira shema 1. Rose opozarja na simbiotičnost razmerja med strankami in volilci v volilni tekmi, ki se izraža po eni strani v spremenljivosti strank (imen, programov, prvakov strank itd.), kar postavlja njihove volilce v novo situacijo; in na drugi strani, na spremenljivost volilne podpore posamezni stranki, kar terja korekcijo strankarskega delovanja ali pa odiranje stranke na obrobje.

Shema 1 nakazuje štiri logične izpeljave razmerja med strankami in volilci glede na to, ali se spreminja ena ali druga skupina ali obe, ali pa sta obe stabilni. *Popolno stabilnost* označuje vezanost volilcev skozi daljše obdobje na etabrirane stranke. Kot stabilne označuje teorija strankarske sisteme, ki so razredno determinirani (closed-class party systems) in kjer se strankarska lojalnost opredeljuje kot življenjska opredelitev (lifelong party loyalties) in se praviloma prenaša s staršev na otroke. Elektoralna sociologija pa predvsem obravnava prerazvrščanje volilcev znotraj fiksnega strankarskega polja. Dinamika v volilnem telesu je lahko posledica strukturalnih sprememb, npr. širitve srednjega sloja. V razmerah razredno določenega bipolarnega strankarskega sistema povzroči širitev srednjega sloja kot nujen nasledek upadanje moči delavsko determinirane stranke in naraščanje moči nasprotna stranke oz. nastanek ali krepitev nove vmesne tretje stranke.

Temu nasproten primer je poizkus ideološke regulacije socialne strukture na prehodu iz 60-tih v 70-ta leta v Sloveniji, ki bi ga lahko označili kot reproletarizacijo oz. nasilno ustavitev širitve srednjega sloja, katerega socialno-ekonomski položaj temelji predvsem na lastnem profesionalnem uveljavljanju, lastni minimalni ekonomski osnovi, kot se kaže skozi obrt, majhno podjetništvo, svobodne poklice in na možnosti individualnega prevzemanja rizikov. Reproletarizacija oz. utrjevanje odvisnosti ljudi od države in partije je seveda potekala v razmerah enopartijskega sistema, lahko bi celo rekli, v razmerah nadaljnje totalitarizacije le-tega – vendar z jasno zaznavo ideoloških rizikov, ki jih za tak sistem povzroča širjenje sloja ljudi, ki jih označuje višja stopnja socialne, ekonomske in ideološke neodvisnosti, kar v končni konsekvenci pripelje do političnega pluralizma.

Vendar: vrnimo se k izhodišču: pomembne socialnostrukturne spremembe morajo vplivati na dinamiko volilnega telesa oz. na prerazporejanje volilcev. Seveda pa lahko dinamiko v volilnem telesu povzroči tudi nastanek novih strank, še posebej pojavljanje tretje stranke v bipolarnem strankarskem sistemu. Volilci se torej prerazvrščajo tako, da svojo dotedanjo trajno povezavo na neko stranko

nadomestijo s trajno povezavo z novo stranko; lahko pa ostanejo tudi trajno strankarsko nevezani in se svobodno premeščajo od stranke do stranke – lahko bi rekli, da so prosto lebdeči volilci.

Tej nasprotna je situacija, ko so *volilci stabilni, spremembe pa nastajajo v prostoru strank*. Tu gre predvsem za notranja cepljenja in nastajanje novih strankarskih formacij, kar se lahko izrazi tudi v pomembnih programskih spremembah. Sicer stabilno volilno telo se znajde pred novo situacijo in se mora v skladu z njo tudi razumno opredeljevati.

In končno imamo pred seboj še situacijo popolne *nerazvrstljivosti oz. popolne nestabilnosti* stranke in volilcev. Taka stranka seveda lahko posega le po nevezanih in nerazvrščenih volilcih, ki jih zbira oz. lovi v poljubne, pogosto tudi protislovne situacijske koalicije. Tak način zbiranja volilcev je značilen predvsem za predsedniške volilne kampanje.

2. *Osnovni modeli volilnega tekmovanja*. Za razumevanje narave same volilne tekme, ki poteka v razmerju med volilci in strankami kot komplementarnima skupinama, je prav, da jih še enkrat označimo glede na njihove strukturne značilnosti. V zahodnoevropskih družbah obstajata najmanj dva tipa strankarskih sistemov: bipolarni sistemi ter sistemi treh in več strank (multipartizem). Situacije strankarskega sistema z eno samo stranko v tem okviru ne bomo obravnavali, saj ne gre v tem primeru za demokratične, temveč po definiciji za totalitarne sisteme. Volilci so v teh sistemih, gledano zgodovinsko, determinirani. V sedanjih razmerah funkcioniranja demokratičnih političnih sistemov pa razkrijemo vse več primerov sproščanja vplivov socialnega miljeja. Nedeterminirane volitve so izraz postmoderne volilčeve orientacije.

O determiniranosti volilčevega ravnanja govorimo z vidika njegove pozicije v hierarhiji socialne stratifikacije (socialna struktura), lahko pa seveda tudi z vidikov njegove verske, nacionalne, rasne itd. pripadnosti, ki prav tako lahko fiksirajo strankarsko pripadnost. V situaciji determiniranosti posameznik, volilec ne izbira svobodno; njegovo volilno ravnanje je izraz prej navedenih dominantnih socialnih, političnih oz. kulturnih vplivov. Za razliko od determiniranih se nedeterminirani volilci odločajo svobodno, volilci se torej odločajo po prosti presoji volilnih ciljev, programov, strankarskih prvakov oz. na osnovi drugih trenutnih vplivov (npr. pod vplivom propagande, množičnih medijev itd). Nedeterminirani volilci imajo sproščen, odprt odnos do strank in od volitev do volitev prosto »plavajo« med strankami. Nedeterminirano, lahko bi rekli postmoderno usmerjenost izraža tudi nadstrankarski odnos do volitev, ko se volilec sploh ne opredeljuje več glede na stranke, marveč si poljubno izbira kandidate, ki jim zaupa, oz. programe, ki mu ustrezajo.

Shema 2: Štirje modeli volilnega tekmovanja

VOLILCI	STRANKE	
	Dve (bipolarni sistem)	Tri ali več (multipartizem)
Determinirani	Razredno zaprto	Strukturirano
Nedeterminirani	Fiksirane poti (sledí)	Odprto

(Vir: Rose, Mc Allister, 1986)

Kot je v shemi 2 prikazano, je potek volilne tekme opazovan z vidika strank, in sicer različen glede na to, ali v nekem sistemu delujeta dve (bipolarni sistem) ali več (multipartizem) strank. Seveda predstavljata minimum za volilno tekmo vsaj dve stranki. V situaciji, ko nastopa le ena stranka, ni volilne alternative, ni volilne tekme in ni volitev. S povečanjem števila strank v nekem sistemu se možnost izbire volilcev oz. volilnega telesa povečuje. Čeprav je v deželah klasične demokracije (Anglija, ZDA) strankarski sistem v bistvu ostal bipolaren, ne bi mogli trditi, da je to normalen sistem; v večini demokratičnih dežel namreč le-ta funkcionira po načelu treh ali več strank.

Razčlemba poteka volilne tekme glede na volilca, ki je ali ni determiniran in glede na stranke – dve ali več, lahko nakažemo v štirih tipičnih situacijah.

Prvo situacijo označuje delovanje dveh stranki in razredno determinirano volilno telo. To situacijo bi lahko označili kot *zaprto razredno volilno tekmo*. Ni dvoma, da je razredna določenost volilnega ravnanja še vedno pomembna. To velja še vedno v veliki meri za Veliko Britanijo, pa tudi za Avstrijo, ZR Nemčijo in druge evropske države. Tako, denimo, za razmere v ZR Nemčiji Zapf (1987) opozarja na procese družbenega in industrijskega spreminjanja nemške družbe, na njeno destrukcijo in individualizacijo, ki se v sredini 80-tih let – z zamenjavo generacij – izrazi v novi kvaliteti volilnega telesa. Socialna struktura v tako spremenjenih razmerah vse manj določa volilčevo ravnanje. Vsakokratne strankarske preference volilcev določajo konkretne politično-ideološke presoje in nazoni, njihovo prevladujoče razpoloženje, individualno življenjsko okolje in življenjski stil ter ne nazadnje tudi njihova presoja učinkovitosti posamezne stranke in njene sposobnosti za reševanje problemov (Gluhowski, 1987). Za razumevanje volilne tekmovalnosti pa je razredno determinirani bipolarni volilno-strankarski sistem še vedno uporabno izhodišče. Na to nas opozarja tudi znana Lipsetova (Lipset, Rokkan, 1967) prisposoda o »zamrznjenosti« povezave med strankarsko pripadnostjo in socialnim izvorom oz. socialnim okoljem.

O *strukturiranem* volilnem tekmovanju govorimo tedaj, ko je volilno telo determinirano, vendar je izbira možna med več kot dvema strankama. Zgleden primer, ko je strankarsko polje strukturirano glede na razlike v razredni in religiozni sestavi prebivalstva, je Nizozemska (Lijphart, 1974). Dober zgled za determinirano strukturiranost je situacija volilnega telesa in strankarske členitve v Bosni in Hercegovini, kjer je osnovni kriterij strukturiranja narodna pripadnost, razredno strukturiranje pa je povsem na obrobju. Prav tako kot v determiniranem bipolarnem sistemu se tudi v determiniranem strukturiranem sistemu volivec ne ravna predvsem po svoji presoji, temveč mu njegova socialna, nacionalna oz. religijska itd. identiteta določa (oz. glede na njo prevzame določen) način volilnega ravnanja.

Naslednjo situacijo označuje *nedeterminirano volilno telo in minimum političnih strank*. Ta tip volilnega tekmovanja bi lahko označili kot tekmovanje v določenih okvirih. Prostor za svobodno, nedeterminirano izbiro volilca je dejansko omejen na dve stranki.

Odprto volilno tekmovanje pa označuje situacija nedeterminiranega volilnega telesa in multipartizem. Za tako situacijo je značilna visoka stopnja negotovosti volilnih izidov. Volilno telo ni togo vezano na posamezne stranke in se prosto giba v prostoru med njimi. Nedeterminirano volilno telo je mobilno, ni strukturalno vezano na posamezno politično stranko in se lahko giblje v poljubno različne smeri. Stranke v teh razmerah postajajo vse bolj časovno prostorsko usmerjene in pragmatične v »lovljenju« volilcev. V okviru tega modela je torej predominantna

negotovost. Mobilnost volilnega telesa poteka paralelno z mobilnostjo strank oz. spreminjanjem in prilagajanjem njihovih programov in izbiri njihovih prvakov.

Oba prikazana vidika razmerja med volilci in strankami sta shematično združljiva. Iz vsega povedanega lahko ugotovimo, da so determinirani volilci stabilni v svojem volilnem ravnanju, da pa so nedeterminirani manj oz. nestabilni. Nedeterminiranost in nestabilnost sta splošni trend v spreminjanju volilnega telesa, ki bi ga lahko označili kot postmoderni trend, ko na volilčevo ravnanje ne učinkujejo vnaprej dane, apriorne okoliščine oz. vidiki, marveč njegove sprotne, individualne in svobodne presoje okoliščin in življenjskih razmer posameznika oz. skupin v družbi.

Ne da bi se spuščali v podrobno utemeljevanje, pa bi dodali še domnevo, da se v sodobnih demokratičnih družbah stranke oblikujejo od bipolarnih v smeri multipartizma oz. od stabilnih, jasno strukturiranih političnih strank, v smeri njihovega nadaljnjega destrukuiranja, njihovega fluidnega organiziranja in njihove množitve. Kolikor razvitejša je namreč družba, toliko več različnih interesov pride v njej na plan. V okviru sodobnega razumevanja demokracije pridejo namreč do veljave tudi interesi manjših skupin, ne le skozi množične medije in družbena gibanja, temveč tudi skozi politične stranke.

Dosedanje volilne izkušnje

Volilci v Sloveniji nimajo izkušnje z demokratičnimi volitvami. To velja tako za volitve v obdobju med obema vojnama, ko najprej (1921–1929) ženske niso imele splošne volilne pravice, nato pa so (1931–1938) to pravico sicer dobile, pa so same volitve potekale javno pred volilnimi komisijami, kar je bistveno okrnilo možnost svobodnega izražanja volilčeve volje. Inhibiranost volitev v vsem povojnem obdobju pa je vezana predvsem na predominantno dejstvo, namreč da so potekale v razmerah enopartijskega sistema. Le na volitvah v ustavodajno skupščino (11. 11. 1945) je bila volilcem teoretično dana možnost odločanja med dvema alternativama (lista Ljudske fronte in »črna skrinjica«), formalno tajne volitve pa so potekale tako, da so volilne komisije nadzirale vsako »napačno« volilno ravnanje. Poleg tega pa je za vse volitve v povojnem obdobju pomembna okoliščina, na kar opozarja Goati (Goati in soavtorji, 1991), namreč da so volitve v republiške parlamente in federalni parlament prikrivale neko temeljno dejstvo, da je bil faktični locus moči v »polimorfni partiji« oz. v njenih izvršnih političnih organih. V vsem nadaljnjem obdobju do aprila 1990 smo v Sloveniji tako kot v Jugoslaviji, prakticirali t.i. *plebiscitarne volitve* (ena stranka, en kandidat) ali *omejene volitve* (ena stranka, dva kandidata) (A. Pravda, 1978). Poleg tega pa slovensko oz. jugoslovansko volilno prakso v zadnjem obdobju (po letu 1974) zaradi prevladujočega posrednega sistema volitev označuje še *glasovanje brez izbire* (Goati, 1991), saj povezave med volilnim telesom in »izvoljenimi« niso delovale niti v smislu plebiscitarnega niti v smislu omejenega sistema volitev.

Ta kratek prikaz volilne izkušnje živečih slovenskih volilcev lahko torej sklenemo z ugotovitvijo, da so aprila 1990 prvič sodelovali v demokratičnih volitvah.

Že bežen pregled osnovnih teoretičnih virov pokaže, kakšno je sodobno razumevanje volitev. Volitve so v razmerah demokratičnega sistema in strankarskega pluralizma (tekmovalnosti) instrument za konstituiranje, nadzor, obnavljanje oz. prenos oblasti. Z volitvami se torej obnavlja oz. reproducira demokratična struktura družbe, potrjuje se legitimnost oblasti oz. legitimnost njenih nosilcev. Posamezni volilci, »navadni ljudje«, različne socialne skupine in sloji izražajo z volitvami svoje interese in prenašajo sestavine svoje družbene moči, ki se v okviru demokratičnega sistema izraža kot politična moč. Volilni mehanizmi so socialno in politično determinirani urejevalci političnega sistema itd.

Način teoretične obravnave volitev kaže, da so njena empirična, izkustvena osnova evropske demokratične družbe in v njih razvita demokratična volilna praksa. V tem okviru teoretična obravnava poudarja pomen volitev za reprodukcijo demokratičnih političnih institucij, ne daje pa dovolj opore za pojasnjevanje vloge volitev v prehodu iz totalitarnega v demokratični sistem oz. na prehodu iz enopartijskega sistema v multipartizem.

Že površen pregled poteka prenosa oblasti v srednje – in vzhodnoevropskih realsocialističnih državah v roke nove politične elite pokaže, da je prelomna točka v procesu družbenega preobrata nastala v situaciji zaostrenih političnih in socialnih konfliktov (manifestacij, demonstracij, konfrontacij) praviloma že pred volitvami. Izjeme, ki potrjujejo pravilo, so Madžarska, Slovenija in morda do neke mere tudi Hrvaška. Za Slovenijo pa je nesporno, da je proces politične konfrontacije potekal ob hkratnem sproščanju in odpravljanju totalitarne sistemske regulacije tako, da je bila omogočena volilna tekma nasprotujočim si političnim skupinam, strankam z volilnim izidom, in to v razmerah, ki so omogočile in dopustile odvzem oblasti iz rok dotedanjih nosilcev in njeno legitimno konstituiranje skozi parlament. Ob upoštevanju vseh omejitev lahko torej trdimo, da so bile volitve (april 1990) prelomna točka v procesu družbenega preobražanja, torej točka preobrata na prehodu iz enopartijskega socialističnega v pluralistični demokratični politični sistem.

Da je bila politična razporeditev sil, ki je nastala aprila 1990 v Sloveniji, samo prehodne narave, pa je bilo jasno že takoj po volitvah (april 1990) (Bučar, 1991). Že na samem izhodišču je bila v politični oz. parlamentarni sistem vgrajena ne le njemu lastna (inherentna) nestabilnost, temveč nestabilnost kot izraz nerazvitosti oz. nerazvidnosti strankarskega polja oz. neizoblikovanosti in nerazvidnosti različnih interesov, ki se izrazijo skozi politično strukturiranje kot politične stranke. Čeprav je na volitvah aprila 1990 nastopilo več strank in si je devet od njih pridobilo prostor v novem slovenskem parlamentu, pa je vendarle očitno, da je pri tem šlo v bistvu za bipolarno strukturiranje političnega polja, v katerem je na eni strani stala koalicija Demos, ki jo je povezovala »skupna volja premagati dotedanji realsocialistični režim in uvesti parlamentarno demokracijo« (Bučar, 1991), na drugi strani pa opozicijska skupina strank, za katere je bila značilna bolj ali manj izražena oz. bolj ali manj zabrisana povezava s predhodnim stanjem in režimom, pa čeprav je za vse značilno, da so se že dalj časa, a različno intenzivno oddaljevale od tradicionalnih nosilcev enopartijske oblasti, realsocialističnih modelov družbene regulacije in se ogrevale za demokratične reforme – seveda ob predpostavki, da bodo sodelovale pri oblasti v spremenjenih razmerah. Izhodiščne nestabilnosti torej ni določala bipolarna struktura v razmerju Demos – opozicija, temveč sam sestav koalicije Demosa, ki je v težnji po oblasti in zaradi nerazvidnosti

razlik v pozicijah posameznih strank zajel paleta političnih interesov, ki sicer ustrezajo polnemu razponu za oblast tekmujočih antagonističnih političnih strank v zahodnoevropskih parlamentarnih sistemih. Ta spočetna inhibiranost Demosa, ki se je v obdobju 20-mesečne vladavine jasno izkazala, je postala generator nestabilnosti, kot se le-ta izraža v zadnjih mesecih v parlamentu, v funkcioniranju političnih strank in še posebej v delovanju vlade. Za Demos bi lahko rekli, da je le v meri, v kakršni je deloval pri vzpostavljanju slovenske državnosti in zagotavljanju neodvisnosti in suverenosti – postavljamo hipotetično trditev – deloval legitimno. V meri, v kakršni so pri izvrševanju oblasti prihajali vse bolj v ospredje parti-kularni strankarski interesi, ki niso bili ustrezno izraženi v programih Demosa in tudi ne verificirani v specifičnih mandatih posameznim strankam – kljub temu da so nominalno nastopile kot take na volitvah – je izvrševanje oblasti postajalo v bistvu nelegitimno.

In dalje, strukturiranje partijskega polja Slovenije pred volitvami in na volitvah ustreza modelski poziciji bipolarnega sistema. Ocena, ki se ponavlja vse od volitev dalje, se glasi: ljudje so bolj kot stranke volili Demos ali proti njemu (opozicijo), pa tudi glede tega si niso bili povsem na jasnem. Šele kasneje se je pokazalo, da je strukturiranost političnega oz. strankarskega polja globlja in da torej ne moremo več govoriti o bipolarni strukturi, temveč o multipartizmu. To se je, denimo, kazalo predvsem v izdiferenciranem nastopanju dveh ključnih opozicijskih strank (SDP in LDS), predvsem pa se je izrazilo z notranjo cepitvijo v Slovenski demokratski zvezi (SDZ) ter ustanovitvijo dveh novih političnih strank iz njenega okvira: Demokratske stranke in SDZ – Narodno demokratske stranke. Lahko bi torej rekli, da smo v dvajsetih mesecih artikulacije strankarskega polja prešli iz bipolarnosti v polipartizem, torej iz situacije enotnega Demosa kontra opozicije v situacijo notranje strankarske členitve Demosa in opozicije. Pri tem so različne stranke Demosa oz. opozicije s samostojno uvrstitvijo bolj ali manj pridobile oz. izgubile svojo legitimiteto. O legitimnosti posamezne stranke lahko presojamo s pomočjo empiričnih podatkov o dveh osnovnih okoliščinah: 1. v kolikšni meri je posamezna stranka ohranila lojalnost »svojega« dela volilnega telesa iz aprila 1990, in 2. v kolikšni meri je posamezna stranka sploh ohranila značilen del volilnega telesa, kar jo legitimira kot udeleženko v zakonodajni oblasti in še posebej kot udeleženko v izvršni oblasti.

Volilna ravnanja in preference

Naše analize nismo zasnovali na objektivnih podatkih iz volilne statistike, temveč zgolj na rezultatih raziskave SJM 91/2.¹ Ker so volitve na presečišču procesa družbenega preobražanja v Sloveniji, se nam je zdelo koristno ugotoviti, kako

¹ SJM 91/2, nosilec N. Toš in skupina, izvaja Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij, Raziskovalni inštitut Fakultete za družbene vede, Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5. Raziskava temelji na reprezentativnem vzorcu 2078 polnoletnih oseb s stalnim prebivališčem na teritoriji Republike Slovenije. Raziskava je bila izvedena v novembru in decembru 1991 na osnovi standardiziranega vprašalnika in ob sodelovanju 140 usposobljenih terenskih sodelavcev.

V raziskavo preferenc do političnih strank smo vključili devet strank parlamentarnega loka: Socialno demokratsko prenovo (SDP); Liberalno demokratsko stranko (LDS); Socialistično stranko Slovenije (SSS), Slovensko demokratsko zvezo (SDZ) oz. po njenem razpadu SDZ – Narodno demokratsko stranko (SDZ-NDS) in Demokratsko stranko (DS); Socialno demokratsko stranko Slovenije (SDSS), Slovensko krščansko demokratsko stranko (SKD), Slovensko kmečko zvezo – ljudsko stranko (SKZ-LS), Zelene Slovenije (ZS) in Liberalno stranko (LS). Poleg tega pa smo v raziskavo vključili še stranki: Krščanske socialiste (KS) in Socialdemokratsko unijo (SDU), ki sicer nista parlamentarni stranki, sta si pa po prestopu pridobili vsaka po enega poslanca.

so volilci dojeli in kako se spomnijo svojega ravnanja pri volitvah. V tabeli 1, kolona A, so prikazani dobljeni rezultati.

TABELA 1: DELEŽ PREFERENC POSAMEZNIH STRANK V VOLILNEM TELESU – IN NJIHOVA STABILNOST (%)

STRANKE	A: SO VOLILI	B: IZRA- ŽAJO SIM- PATIJE	C: IZRA- ŽAJO ANTIPATI- JE	D: BI VOLILI	A/B: SO VOLILI/ SIMPATI- JE ⁴	A/D: SO VOLILI/BI VOLILI ⁴	C/D: SIM- PATIJE/BI VOLILI ⁵	D/B: INDEKS STRAN- KARSKE IDENTIFI- KACIJE
DS	(3,8) ¹	8,2	2,0	8,1	(23,8) ²	27,5	67,8	9,6
KS	–	1,3	5,9	1,4	(11,0) ³	(11,0) ³	60,7	1,6
LDS	7,0	5,4	3,3	5,3	26,0	29,5	70,5	6,4
LS	1,1	2,0	2,9	1,4	9,1	4,5	39,0	2,0
SDZ-NDS	(3,8) ¹	1,0	3,1	1,0	(3,8) ²	(2,5) ²	47,6	1,3
SDU	–	0,8	1,1	0,9	–	–	81,3	1,0
SDSS	3,1	2,2	1,9	2,5	20,0	23,1	60,9	2,7
SSS	2,8	1,0	1,0	1,3	5,2	10,3	57,1	1,4
SKZ-LS	4,4	5,0	2,9	4,0	47,8	42,4	51,0	5,5
SKD	5,7	5,3	10,1	5,4	42,4	42,4	71,8	6,2
SDP	12,1	9,9	9,7	10,7	43,7	47,6	75,7	12,3
ZS	5,1	11,5	1,4	7,4	43,9	42,1	47,1	11,4
RAZLIČNE	27,1	(nobena)	(nobena)	–	–	–	–	–
NI/NE BO								
VOLIL	6,4	–	–	3,6	–	13,6	–	
DRUGE	1,5	0,6	1,8	1,4	25,8	5,6	53,8	3,6
B. D.	19,8	24,1	35,9	45,5	43,1	71,8	83,2	34,9
N = 2078	100	100	100	100	–	–	–	100

¹ Podatek za SDZ

² Delež preferenc DS oz. SDZ-NDS med identificiranimi volilci SDZ

³ Delež volilcev SKD, ki se opredeljujejo za KS

⁴ V kolonah A/B, A/D so navedeni deleži volilcev posamezne stranke, ki ji izražajo simpatije oz. »bi jo volili«.

⁵ V koloni C/D so navedeni deleži simpatizerjev posamezne stranke, ki bi »jo volili«.

Pregled rezultatov kaže naslednje:

- le slaba polovica vseh opazovancev (45,1%) je določno navedla, za kandidate katere stranke so pretežno glasovali;
- dobra četrtina vseh opazovancev ni mogla določno odgovoriti, za kandidate katere stranke so glasovali (27,1%);
- kar petina vseh opazovancev se sploh ne spomni, kako je na volišču glasovala in torej niso dali določenega odgovora (19,8%);

– le neznatna skupina (1,5%) posameznikov je odgovorila, da so glasovali za kandidate drugih strank in sorazmerno majhna skupina (6,4%), da sploh ni glasovala;

– na osnovi identificiranih volilcev je nastala razporeditev strank, ki je podobna uvrstitvi strank na osnovi volilnih rezultatov, a seveda z bistveno zmanjšanimi deleži.

Čeprav je šlo za sodelovanje na prvih demokratičnih volitvah, pa vendarle za znaten del opazovancev velja, da udeležba na volitvah ni pustila izjemnega vtisa, kot dogodek posebnega pomena, ki se dolgo ohrani v spominu posameznika. Da pa so ljudje lahko sodelovali na volitvah, ne da bi se opredelili do strank, to je omogočil volilni sistem. Volilci so torej v parlamentarno in strankarsko-pluralistično obdobje po volitvah vstopili dosti bolj strankarsko neopredeljeno, kot se je to kazalo navzven. In tudi obe nasproti si postavljeni skupini, namreč Demos in opozicija, ki sta na osnovi izida volitev razpolagali, prva z nekaj več in druga z nekaj manj kot polovico celotne moči, sta, merjeno na demoskopski ravni, ostali precej pod to ravni.

Simpatije – antipatije. Rezultati meritev pritegovanja oz. odbojnosti so prikazani v tabeli 1, kolona B in C. Simpatije do političnih strank izraža več kot polovica (53,6%) opazovancev, medtem ko antipatije izraža nekaj manj kot polovica vseh (45,4%). Opazovane stranke lahko glede na izražene simpatije razvrstimo v tri skupine. V prvi se znajdejo ZS, SDP in DS z največ izraženih simpatij (8% in več); v drugi skupini so stranke LDS, SKD in SKZ-LS s približno 5% izraženih simpatij; in v tretji skupini so stranke kot SDSS, LS, KS, SDZ-NDS, SDU in SSS, ki naberejo manj kot 2,5% simpatij.

Največ odbojnosti (antipatij) pa med opazovanci puščajo stranke SKD in KS ter SDP; na bistveno nižji ravni izraženih antipatij stoje LSD, SDZ-NDS in SKZ-LS ter LS (okoli 3%); najmanj antipatij (manj kot 2%) pa naberejo preostale stranke.

Napoved volilnega ravnanja – identifikacija s stranko. Le polovica (49,5%) vseh opazovancev se na vprašanje »Kandidata katere stranke bi volili, če bi volitve bile konec naslednjega tedna«, opredeli določno; le neznatna skupina (1,4%) navaja, da bi volili kandidate kake druge stranke ali izjavlja, da ne bi šli na volitve (3,6%), medtem ko vsi preostali (45,5%) na vprašanje ne odgovorijo določno: nimajo izdelane strankarske opcije oz. ne vedo, kako bi ravnali. Nadaljnja analiza bo verjetno pokazala, da tej skupini primanjkujejo informacije in motivacije oz. interesi.

Pregled rezultatov iz tabele 1, kolona A do D, pokaže na različne sociometrične statuse opazovane skupine strank. S konstantno visoko skupino zaveznikov na prvem mestu izstopa SDP, ki ima fiksno privlačno moč in hkrati deluje visoko odbojno. Za ZS pa je značilno nihanje: stranka je visoko simpatična, vendar se izražene simpatije v celoti ne izkažejo v napovedanem volilnem ravnanju. Sicer pa velja, da je ZS stranka z izrazito pozitivno privlačnostjo. Posebnost v opazovanju je DS, ki je bila med potekom terenske faze raziskave v procesu formalnega konstituiranja iz SDZ. DS je tako stranka visokih preferenc in nizke odbojnosti. V primerjavi z DS pa se formalna nadaljevalka SDZ: SDZ-NDS izkaže kot stranka nizkih preferenc in relativno visoke odbojnosti. Za SKD je značilno, da pridobiva preference na srednji ravni (okoli 5%), hkrati pa je stranka visoke odbojnosti (10,1%). Ker opravljene analize opravičujejo domnevo, da opazovanci niso razlikovali med SKD in KS, kaže rezultate za KS pogojno pridružiti rezultatom SKD. Če to storimo, se slika še bolj zaostri: stranka ostane na ravni srednjih

preferenc (okoli 6,5%) in z ekstremno visoko odbojnostjo (16%). SKZ-LS je stranka, ki jo označuje sredinska uvrstitev na vseh opazovanih dimenzijah, vendar pa je zanjo značilna sorazmerna fiksiranost skupine, ki izraža preference do nje. Skupino strank LS, SDZ-NDZ, SSS in SDU označujejo nizke oz. najnižje izražene preference, za nekatere od njih pa je značilna tudi sorazmerno visoka odbojnost (LS, SDZ-NDS). To so stranke z izrazito negotovo pozicijo, ki si (še) niso (ali niso več) ustvarile povezav z volilnim telesom. V nekaj boljšem položaju je v primerjavi s to skupino strank položaj SDSS (z nekako 2–3% izraženih preferenc), kar jo postavlja na rob legitimnosti.

Seveda pa je iz podatkov v tabeli več kot očitno mogoče razbrati, da je na Slovenskem najmočnejša stranka neopredeljenih volilcev (SNV). »Preference« za to stranko so najočitnejše.

Stabilnost volilnega telesa

Volitve (april 1990) so le presek v procesu postopne artikulacije strankarskega polja. Prve raziskave tega pojava, opravljene pred volitvami (Jambrek, Toš, 1990), so nakazovale dinamiko preusmerjanja preferenc volilcev od družbenopolitičnih organizacij k opozicijskim strankam. Pokazalo se je, kako je postopoma upadal oz. se povečeval sociometrični ugled posamezne stranke, pokazalo pa se je tudi, kako so se gibal volilci s svojimi preferencami od stranke do stranke in ali se je izoblikovalo jedro stranki zvestih volilcev. Raziskava je seveda pokazala tudi, kakšne razlike so nastale v položaju strank glede na te okoliščine.

Tudi tokratna raziskava (SJM 91/2) je zamišljena kot panelna raziskava, saj načrtujemo ponavljanje meritev volilnih preferenc v krajših časovnih presledkih s pomočjo prsnega vprašalnika. V tej analizi pa panelne podatke nadomeščamo z analizo stabilnosti volilnega telesa, in sicer tako da ugotavljamo, kolikšen delež volilnega telesa oz. volilcev navaja, da je glasoval za kandidate posamezne stranke in izraža do nje volilne preference (mu je simpatična, bi jo volil). Ugotovitve te analize so prikazane v tabeli 1, kolona A/B oz. kolona A/D in C/D. Pri vrednotenju izidov moramo upoštevati, da so se o načinu glasovanja opazovanci izjavljali na podlagi spomina o dogodku pred dvajsetimi meseci, da pa je bilo izrekanje simpatij oz. antipatij oz. izrekanje glede stranke, ki bi jo volili, sočasno, strnjeno na osnovi informiranosti in interesov. Če bi bilo med volitvami strankarsko telo že konstituirano in bi bilo volilno ravnanje oz. glasovanje v osnovi socialno determinirano, bi lahko pričakovali visoko stopnjo istovetnosti izjav. Torej: velik delež opazovancev, ki so volili kandidate stranke A, izreka simpatije do iste stranke; velik delež volilcev stranke A izreka verjetnost, da bi volil kandidate iste stranke; velik delež simpatizerjev stranke A izreka verjetnost, da bi volil kandidate iste stranke. Pregled rezultatov že na tej ravni jasno pokaže, da slovensko volilno telo ni stabilno. Pri tem pa je položaj posameznih strank vendarle bistveno različen.

Kot primer ekstremne nestabilnosti volilnega telesa neke stranke lahko navedemo primer SDZ-NDS. Seveda pa moramo pri tem upoštevati, da je prišlo v vmesnem obdobju do razcepa v stranki in do izdvojitve nove stranke (DS). SDZ-NDS veže nase le 2,5% nekdanjega volilnega telesa SDZ. Formalno (pravno) deluje NDS v okviru kontinuitete SDZ, z vidika volilne sociologije pa ta stranka s SDZ nima praktično nikakršne zveze. Njena kontinuiteta je izražena le s fiksiranjem dela njene vodstvene strukture, ni pa nikakršnega dvoma, da je ta stranka izgubila vso svojo socialno legitimnost. Če je primer SDZ-NDS ilustrativen za

položaj stranke, ki je v celoti izgubila svoje prvotno volilno telo, pa je na drugi strani tega kontinuuma SDP stranka, ki izkazuje najvišjo notranjo stabilnost svojega volilnega telesa. Kar polovica (47,6%) opazovancev, ki so glasovali za SDP na preteklih volitvah, izjavlja, da bi ponovno volili kandidate SDP. Stopnja stabilnosti volilnega telesa neke stranke, ki se nam zdi v okviru naše volilne študije visoka, pa je v evropskem elektoralnem kontekstu precej nizka. Pri etabliranih zahodnoevropskih strankah dosega delež stabilnih volilcev 65 in več odstotka.

Visoko stabilnost v strankarskem opredeljevanju pa nakazujejo še volilna telesa SKZ-LS, SKD in ZS (okoli 42%). Bistveno nižjo stabilnost nakazuje volilno telo LDS (29,5%) ter DS (27,5%) in SDSS (23,1%). Pri presoji stabilnosti volilnega telesa DS pa moramo seveda upoštevati dejanski razpad SDZ in dejstvo, da gre za pravkar na novo oblikovano politično stranko.

Z vidika stabilnosti volilnega telesa pa sta na dnu SSS (10,3%) in LS (4,5%). Njuna socialna legitimnost je več kot vprašljiva. Podatki v koloni C/D vidik strankarske identifikacije le še dodatno zaostrijo oz. ilustrirajo. V tej koloni izstopata z najnižjimi deleži v razmerju med izražanjem simpatije in napovedanim volilnim ravnanjem LS in ZS, pa tudi SDZ-NDS. Medtem ko gre v slednjih dveh primerih za stranki z izrazito majhnima skupinama volilnih zaveznikov (1–2%), pa gre pri ZS za stranko s sorazmerno veliko skupino volilnih zaveznikov. Za to stranko je značilno, vsaj po izsledkih naše raziskave – da zbere mnogo več simpatizerjev kot pa potencialnih volilcev. Stranka je sicer dobro situirana v volilnem telesu, njen problem ob volitvah pa bo, kako zagotoviti, da bodo simpatije določale tudi volilno ravnanje. Problematično bo to še posebej pri tistem delu njenih simpatizerjev, ki jih bo volilno »zavezala« njihova ideološka opredelitev. Za LS in SDZ-NDS pa lahko le dodamo, da tudi ta smer opravljene analize opozarja na nestabilnost volilnega telesa obeh strank. To se ne kaže le v absolutno majhnih deležih volilnih preferenc, ki jih nabereta, temveč tudi v nestabilnosti opredelitev.

Indeks strankarske identifikacije. Indeks strankarske identifikacije smo izoblikovali kot sredstvo za nadaljnjo analizo, in sicer tako da smo šteli, da je s stranko A identificiran vsak posameznik, ki je izjavil, da bi na volitvah konec tedna glasoval za njenega kandidata. Poleg tega pa smo šteli, da je s stranko A identificiran tudi vsak posameznik, ki na to vprašanje ni dal določnega odgovora, ob vprašanju, katera stranka mu je simpatična, pa je izbral stranko A. Tako smo delež strankarsko opredeljenih, oblikovanega na osnovi odgovorov na vprašanje o tem, »koga bi volil« (49,5%) povečali še za 12% (na skupno 61,5%); torej indeks strankarske identifikacije v povprečju odstopa za petino navzgor, najbolj pozitivno se to izrazi pri ZS in SKZ-LS (Tabela 1, kolona D/B).

Od kod in kam se selijo volilci? Spremljanje gibanja volilcev v prostoru strank je smiselno še posebej pri tistih strankah, ki so v preseku A/D (tabela 1 – so volili/bi volili) največ pridobile oz. izgubile. Spremljanje gibanja volilcev pa je zanimivo tudi v polju strank, ki si stoje polarno nasproti oz. ki so domnevno izraziteje ideološko in socialno determinirane.

Oglejmo si najprej primer demokratične stranke, ki si je v nekaj tednih po razpadu SDZ uspela pridobiti izjemno velik krog zaveznikov. Analiza pokaže, da je DS pridobila največ iz »stranke neopredeljenih volilcev«; torej: znaten del tistih, ki so na aprilskih volitvah volili glede na osebnosti kandidatov, ki niso volili oz. niso odgovorili na vprašanje, se je opredelilo za demokratično stranko. Ta skupina predstavlja 40% volilnega telesa demokratične stranke. Analiza pokaže, da je DS v mnogo večji meri kot drugim strankam uspelo pridobiti preference

zase. Volilci bivše SDZ predstavljajo slabo sedmino potencialnih volilcev DS. Ta dva vira pa pojasnujeta šele dobro polovico volilnega zaledja DS. Preostale preference pa si je DS pridobila še iz SDP (10,7%), LDS (8,9%), SDSS (7,1%), ZS (5,9%) itd. Očitno je torej, da se je volilno zaledje DS v veliki meri rekrutiralo izmed volilcev levo razvrščenih strank.

Za LSD, ki je izgubila del svojega volilnega zaledja, pa je značilno, da je oddala svoje volilce v smeri DS, ZS, LS in SDP ter še posebej v prid stranke neopredeljenih volilcev.

Za razumevanje pozicije LS v volilnem telesu je poleg dejstva, da je svoje prvotne volilce praktično izgubila, pomembno dejstvo, da se zanjo opredeljujejo bivši volilci LDS (43,3%). To opozarja na nerazpoznavnost značilnosti strank LDS-LS. Na tej ravni analize bi lahko izrekli domnevo, da nerazpoznavnost imen oz. strank škoduje predvsem LDS.

Podobna zabrisanost razlik kot med LS in LDS se kaže tudi v razmerju med SKD in KS. Za KS se izrekajo predvsem bivši volilci SKD (44,8%) in neopredeljeni volilci (31%). Za SKD, ki velja za stranko z visoko stabilnim volilnim telesom, pa velja, da je daleč največ volilcev oddala prav KS (11%) in deloma še DS (6,8%), medtem ko so se njeni preostali bivši volilci preselili k stranki neopredeljenih volilcev (31,4%). Pridobila pa si je SKD nekdanje volilce SKZ-LS ter ZS, posamič pa tudi od drugih strank, sorazmerno dosti volilcev pa si je pridobila tudi iz stranke neopredeljenih volilcev. Šele kasnejša analiza bo pokazala, ali gre v primeru razmerja SKD-KS zgolj za slučajnostno cepljenje enotnega volilnega telesa, ki je posledica nerazpoznavnosti razlik v imenih strank, ali pa gre za cepljenje volilnega telesa na osnovi razpoznavnih razlik med programskimi koncepcijami SKD in KS.

Kar pa zadeva njeno sicer najstabilnejše volilno telo, je značilno, da je pridobivala pristaše predvsem iz vrst bivših volilcev levo razporejenih strank (LDS, SSS, SDSS, in ZS), oddajala pa je svoje bivše volilce strankam v smeri od leve proti sredini (DS – 7,1%, LDS – 4,8%, SDU – 1,6%, SSS – 1,2%) itd.²

Pregled selitev volilcev med strankami kaže določene pravilnosti:

- delež neopredeljenih volilcev se na prehodu »sem volil/bi volil« zmanjša za slabo desetino (od 54,8% na 50,5%);
- izmed neopredeljenih volilcev se jih največ razporedi med sredinske, levo-sredinske in leve stranke; nizko preferirane stranke pridobijo izmed neopredeljenih volilcev neznatne deleže;
- selitve volilcev med strankami se omejujejo na prehode v obsegu levo-levo, levo-sredina, sredina-sredina, desno-desno; selitve preferenc v razponu levo-desno so povsem izjemne in prej raziskovalni artefakt kot dejstvo;
- selitve so intenzivne v vse nakazane smeri; volilno telo ni stabilno.

² Vsi podatki in podrobne analize bodo objavljene v posebni študiji.

VIRI

- F. Bučar: Novi politični zemljevid Evrope, Delo, 3. okt. 1991.
- V. Goati in soavtorji: Od izbornih rituala do slobodnih izbora, IDN, Beograd 1991.
- M. Haller, K. Holm: Verhaltungen und Lebensformen in Österreich, München-Wien 1987.
- P. Jambreč, N. Toš: Od kod in kam »bežijo« volilci, Delo, 24. feb. 1990.
- S. M. Lipset, S. Rokkan: Party Systems and Voter Alignments, NY, Free Press.

- S. M. Lipset: Political Man, NY, 1960.
- A. Lijphart: The Netherlands: Continuity and Change in Voting Behavior; in: R. Rose (ed.): Electoral Behavior, NY, Free Press.
- R. Rose, I. Mc Allister: The Loyalties of Voters, SAGE Publications, 1990.
- A. Pravda: Elections in Communist Party States; v. R. Rose, A. Rougeie: Elections without Choice, The Mac Millan Press, London 1978.
- R. Rose, I. Mc Allister: Voters Begin to Choose, SAGE Publications, 1980.
- H. J. Veen, P. Gluchowski: Sozialstrukturelle Nivellierung bei politischer Polarisierung, Parlaments Fragen, 2/1988, WV.
- W. Zapf: Individualisierung und Sicherheit, München 1987.